

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Het diploma van Joseph Kirchhoffs

Dr. W. Gierlichs veronderstelde in zijn boek "De geschiedenis der bokkerijders in het voormalige land van 's Hertogenrode" dat de chirurgijn Joseph Kirchhoffs, de mogelijke aanvoerder der zogenoemde tweede bokkerijdersbende, in Herzogenrath was geboren.¹ Deze veronderstelling wordt bevestigd door de in de bijlage afgedrukte akte van het hoofdgerecht van Herzogenrath, van 21 mei 1753.²

Op die datum werden in het gichtregister der hoofdschepenbank ingeschreven de diploma's van de twee heelmeesters die zich in het stadje hadden gevestigd. Een gichtregister was allereerst bestemd om daarin de overdracht (de gicht of gift) van goederen vast te leggen.³ Maar er werden ook andere akten die van openbaar belang waren in overgeschreven, zoals de benoemingsbrieven van een schout of schepen. Zo zijn er ook in opgenomen het diploma van de heelmeester Johannes Schmidts, dat op 11 december 1752 in Leuven was afgegeven door de meesters en het 'consistorie' van de chirurgijnskunst, en dat van Joseph Kirchhoffs, die het diploma op 20 februari 1753 had ontvangen. Chirurgijnen, een soort dorpsdokter, mochten zich sinds 1720 niet in een plaats vestigen zonder hun diploma over te leggen.

In Schmidts' diploma wordt vermeld dat hij geboortig was van Crumrosa in Bohemen (nu Tsjecho-Slowakije) en bij Kirchhoffs dat hij geboren was te "Hertzogenradt" als zoon van Nicolaas. Het valt op dat Johannes Schmidts een betere beoordeling bij het examen kreeg dan Kirchhoffs: "tres capable" tegenover "capable". Bovendien werd Schmidts een ruimer werkgebied toegewezen; hij mocht desgewenst ook in zijn geboortestreek, die evenals de Zuidelijke Nederlanden onder het gezag van Maria Theresia stond, zijn heelmeesterspraktijk uitoefenen.

Door de afgifte van voornoemde diploma's werd uitvoering gegeven aan de Ordonnantie van de Souvereine Raad van Brabant te Brussel van 6 mei 1720, van welke ordonnantie ook in de tekst van de afgegeven diploma's gewag werd gemaakt.⁴ De ordonnantie kwam tot stand onder keizer Karel VI en werd uitgevaardigd na een rekest van de "dekens en de ouders"⁵ van het chirurgijns-ambacht van de drie belangrijkste Brabantse steden: Leuven, Brussel en

Antwerpen. Uit het rekest blijkt dat vóór 1720 vooral op het platteland het chirurgijns-vak werd uitgeoefend door onervaren personen, die nooit geëxamineerd waren, waardoor ongetwijfeld veel patiënten zonder noodzaak vroegtijdig stierven, of zoals in het rekest was geformuleerd “onder de aarde geholpen werden”.

De Souvereine Raad van Brabant, waaronder ook Limburg en de drie Landen van Overmaas ressorteerden, vaardigde na advies te hebben ingewonnen van het Collegium Medicum en van het Officie Fiscaal op 6 mei 1720 de ordonnantie uit, waarbij werd voorgeschreven dat niemand op het platteland de geneeskunst mocht uitoefenen, voordat hij een examen had afgelegd ten overstaan van de gezworenen van het [chirurgijns]ambacht der hoofdstad, waaronder het dorp ressorteerde, op straffe van 25 gulden boete op iedere overtreding. De bepaling gold ook voor degenen die bij de inwerkingtreding van de ordonnantie als chirurgijn op het platteland werkzaam waren.

De dorpen van het land van 's-Hertogenrade behoorden tot het ressort van Leuven, en het ambacht oftewel gilde der chirurgijnen werd daar - volgens bovengenoemd gichtregister en diploma's - aangeduid met de deftige naam “consistorie der chirurginskonde”.

Bij de afgifte van het betreffende diploma moest door de geslaagde in totaal betaald worden 3 pattacons en 4 stuivers, namelijk een halve pattacon voor de zes assessoren die het examen afnamen, vijf gulden en twaalf stuivers voor de vier dekens, een gulden en tien stuivers voor de super-intendent bij het afleggen van de ambtseed, een gulden en acht stuivers voor de griffier, een gulden en acht stuivers voor de twee boden, tenslotte zes stuivers voor het zegel.⁶

Uit het bovenstaande treden men concluderen dat de heelkunde door het in werking treden van meergenoemde ordonnantie aanmerkelijk werd verbeterd.

P.J. Haeren

NOTEN

1. Gierlichs, a.w., Roermond-Maaseik [1940], blz. 77 (kolom 2). - De doopregisters van Herzogenrath zijn slechts bewaard vanaf het jaar 1736.
2. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Herzogtum Limburg, Gerichte, A 11. - Het archief van het hoofdgerecht 's-Hertogenrade bevindt zich in fotokopie bij de Stichting Fontes Rodenses te Kerkrade.
3. Het werkwoord gichten of giften betekende: de eigendom van een onroerend goed aan iemand overdragen (Verdam, Middelnederlandsch Handwoordenboek).
4. Onder dankbetuiging ontving ik van het redactielid L. Augustus een fotokopie van de ordonnantie, ontleend aan: Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiennes, III^{me} série, tom. III, Bruxelles 1873, 194-195.
5. “ouders” in de zin van senioren.
6. Gerekend: 1 pattacon = 4 gulden; 1 gulden = 20 stuivers.

Bijlage

De registratie van de diploma's

Op heden den 21 meij 1753 voor ons De Limpens, W. Panhausen, F.A. Cox en Th.F. Dortant, schout, schepenen en greffier resp. van de hoofdjustitie der Stadt, Vrijheijt en Lande van s Hertogenroede, leijde neder Sr. Johannes Schmidts twee diplomata: het sijne in dato 11 december 1752 en het andere in dato 20 februarij 1753 van Joseph Kerckhofs door die meesters en consistorie van de chirurginskonste binnen die Stadt Loven aen hun respectieve verleent, met versoeck dat voors. diplomata mogen ter gichtregistre deeser hoofdjustitie ge-enregistreert [worden] om etc. en hun daervan acte verleent [mag worden] in forma.

(Dan volgt het afschrift van het diploma van J. Schmidts.)

Volgt den teneur van het tweede: Nous Maitres et Consistoire de L'art de Ghyrurgie dans la Chef Ville de Louvain faisons scavoir et certifions par cette que Joseph Kerckhofs fils Niclas, natif de Hertzogenradt, paijs de Limbourg, a fait l'examen de chyrgie, et cela en presence des Messieurs les Docteurs Primaires et Mediciens Bega en de Villers en conformité de l'ordonnance et placcart de Sa Majesté en date 6 maij 1720 et il trouvé capable pour excercer ladic art de chyrgie par tout le plat paijs du Brabant et Limbourg, servant cette pour acte et declaration in forma, la quelle nous avons fait despescher et signer par notre greffier et clerque apposer notre scel. Ainsy fait à Louvain le 20me fevrier 1753. Daeronder stondt quod attestor, en was onderteeckent J.M. Hoffmans, greffier.

Welcken volgendt en naer gedaene registratie is aen den comparant van het een en andere verleent acte voor etc.

D'r Kuëb va Heële

Sommige plaatsen hebben een bepaald standbeeld dat een stukje eigenheid van de betreffende plaats symboliseert. Zo heeft Maastricht 't Mooswief', Sittard zijn 'Zefke Mols' en Kerkrade 'd'r Joep', om maar enkele voorbeelden te noemen. Heerlen heeft dan 'd'r Kuëb', het beeld dat op het Kerkplein staat. Wie is of was 'd'r Kuëb' nu eigenlijk?

'D'r Kuëb' was een oudgediende van Napoleon, die evenwel niet echt heeft bestaan.² Zijn verschijning en populariteit dankt hij aan het aan de fantasie ontsproten verhaal van de Heerlenaar Mathieu Kessels, dat in 1922 onder de titel 'Der Koehp va Hehle' in boekvorm verscheen.³ Een eerste versie publiceerde Kessels overigens al in de 'Almanak van de Limburger Courier' van het jaar 1883.⁴ In 1971 kwam een heruitgave tot stand. Het is geschreven in een tegenwoordig wat ouderwets aandoende spelling.

In dit kolderiek verhaal voert Kessels 'd'r Kuëb' ten tonele als een markant strijder voor en trouwe makker van Napoleon met wie hij allerlei wonderlijke avonturen beleefde. Hij treedt daarbij naar voren als een grote pochhans en snoever, een echte windbuil dus. Toen Napoleon hoorde dat 'Der Koehp va Hehle' was aangekomen, sprong hij van zijn stoel op, liep op hem toe, klopte hem op zijn schouder en zei: 'bivenu mongamie kommang-voe-portelee-voe (bienvenu mon ami, comment vous portez-vous). Ich zaan: Godze-dank zemlich monampreur en wie geet et mich uch en mit de madam de lampetries (madame l'impératrice)? Ich sjprook natuurlijk frans mit 'm, want 't Hehlesj sjprook heh zemlich sjlech'.

Op zijn oude dag woonde 'd'r Kuëb' in Welten, even voorbij de Doom in een armzalig en bouwvallig huisje met strooien dak, vol gaten. Daar trof de schrijver hem aan: 'Vuur het huuske op ing hooete bank zit ee aoth versjrummeld menke, noh sjatting wiet in de nuhgentig joar'. D'r Kuëb vertelt hem dan over zijn lang geleden, als soldaat van Napoleon, verrichte heldendaden.

De in het boek opgenomen tekeningen zijn van de hand van de bekende Antwerpse schilder, Eduard van Rijswijk, die met zijn gezin in 1914-1915 als vluchteling verbleef ten huize van de schrijver. De schepper van 'Der Koehp' was van huis uit musicus. Hij werd in 1858 in Heerlen geboren, vertrok later naar Tilburg en overleed daar in 1932 op 74-jarige leeftijd. Kessels was onder meer componist, muziekkuitgever en dirigent van harmonieën en fanfares. Heel bekend is zijn compositie 'De slag van Waterloo', een spectaculair nummer met vuurwerk en veel pantomimie. In Tilburg stichtte hij de Nationale Fabriek van Muziekinstrumenten, de eerste in ons land. Ook werd mede door zijn toedoen de Federatie van Muziekgezelschappen en Fanfares opgericht.⁵

Het verhaal van Kessels gaf eveneens aanleiding tot een vrije



'Vuur het huuske op ing hooete bank zit ee aoth versjrummeld menke, noh sjatting wiet in de nubgentig jaar'.

toneelbewerking, welke onder de regie van Piet Malherbe op 12 november 1968 in première ging. Het stuk werd daarna nog talrijke malen met veel succes door het Heerlens Streektheater opgevoerd.⁶ De Regionale Omroep Zuid presenteerde het als hoorspel. In de rolbezetting treffen we onder meer aan: Wiel Stienstra (d'r Kuëb), Ben Malherbe (Napolejong), Mathieu Loop als waard van de vroegere Heerlense herberg 'Den Helm' (plaats van handeling) en Jo Haan in de kostelijke creatie van 'Sjarel' als knecht. Hierin wordt ook een lied gezongen, waarvoor Jan Stollman van de befaamde Globetrotters de tekst schreef. Het refrein luidt als volgt:

'Die brulde oet honderd keële
 Doa is d'r Kuëb va Heële
 Alles rende voet
 Waohin, dat kos nieks sjeële
 Zoë wiet wie 't gong van d'r Kuëb va Heële
 Ingeländer, Roesse en Fransse
 Die repe' dat is 'nne ganse'
 Zoë wie d'r Kuëb waor nog genne dao
 Dæ Keël is neet te sjlao'



*Het beeld van
 d'r Kuëb op het
 Kerkplein.*

'Der Kuëb' kreeg tenslotte gestalte in het bekende bronzen beeld op het Kerkplein, vervaardigd door Vera Tummers-Van Hasselt. De officiële onthulling werd verricht op zaterdag 4 september 1971 door burgemeester Gijzels. Sindsdien fungeert het beeld van deze legendarische figuur als symbool van 'd'r Heëlesje winkbül'.

Jos. Crott

NOTEN

1. 'Kuëb' is een oud dialectische roepvorm van Jacobus.
2. L. Augustus, In hoeverre is 'der Koehp va Hehle' een historisch persoon?, in: LvH 1982, blz. 77-84.
3. 'Der Koehp va Hehle in de sjlag va Waterloo. Ee hehlijj vertelsel durch M.J.H. Kessels'. Uitgever en drukker was Jos Crolla uit Valkenburg.
4. C.J. Hoenkamp, Honderd jaar 'Der Koehp va Hehle', in: LvH 1982, blz. 65-69.
5. Paul Haimon, Schepper van Koehp bekend als musicus, in Limburgs Dagblad van 4 september 1971.
6. Jef Clement en Theo Pasing, 15 jaar Heerlens Streektheater, Heerlen 1981.

Schetsen uit de bouwgeschiedenis van Heerlen

Heerlen is een architectuurstad. Sinds 1980 is hier weer veel gebeurd op het gebied van de architectuur. In het centrum werd een bouwproject verwezenlijkt dat aansloot op het Romeins verleden. De muzen en Mercurius kregen er immers hun huis. Ook bracht het de afronding van de twintigste eeuwse stadsvorm een stapje dichterbij. De samenwerkende bureaus van Jo Coenen en Piet Mertens ontwikkelden dit project dat de Openbare Leeszaal, de bibliotheek en de stadsgalerij voor beeldende kunsten omvat. Povse en partners tekenden voor de nieuwe Kamer van Koophandel. In het Thermenmuseum waren meerdere exposities over architectuur. Zo waren er tentoonstellingen over het werk van Peutz, Klijnen en Stuyt. De tentoonstelling 'Architectuur 85' toonde onder meer twee Heerlense projecten die als 'beste van 1985' waren geselecteerd. Het waren de eerder genoemde bebouwing van de Campus Niger (het Zwarte Veldje) en het wooncomplex met bedrijfsruimte van Theo Teeken op Zeswegen. De tentoonstelling 'Heerlen in vogelvlucht' gaf aan de hand van luchtfoto's een beeld van de diverse woonwijken en het centrum.¹

Bij de kerk van de Vrank-Husken startte men met een woonwijk naar het ontwerp van Carl Weeber en de straten gaf men er namen van architecten die bij de vormgeving van het centrum van de vroegere Mijnstreek een rol vervuld hadden. Wim van de Bergh, een van de jonge Heerlenaren die in Eindhoven aan de Technische Hogeschool architectuur studeerden en daar deel uitmaakten van de groep rond het tijdschrift 'Wiederhall',² verwierf de Prix de Rome Architectuur. Ook waren er discussies over het verdwijnen van gewaardeerde voorbeelden van architectuur in Heerlen. Die betroffen het Hoofdkantoor van de Staatsmijnen (Rijksbouwmeester J. Knuttel, 1906) en de vroegere Rotterdamse Bank (architect Joz. Wiolders, 1928); ook het geklasseerde monument 'Koeltoren van Iterson' (1917) ging voor de openbare collectie architectuur verloren.

Reeds in de periode die volgde op de opening van de spoorweg Sittard-Herzogenrath (1896) en die duurde tot het uitbreken van de tweede wereldoorlog kwam Heerlen te voorschijn met meetellende voorbeelden van twintigste eeuwse architectuur. In deze periode is de grondslag gelegd voor de inrichting van de Mijnstreek en de stadsvorm van het centrum daarvan. Over een aantal meetellende tendensen is elders ruimer gepubliceerd.³ In de periode na de tweede wereldoorlog is op die grondslag ontzettend veel gebouwd. Nu kan er niet meer volstaan worden met te wijzen op enkele opvallende en op zichzelf staande projecten. De veranderingen zijn structureel; samenhang met de op- en neergang van de economie kan niet meer buiten beschouwing blijven.

In dit artikel kijken we allereerst terug naar de ontwikkelingen die van betekenis zijn voor het heden. Geen nostalgisch terugblikken maar een omzien in het besef dat ook het heden geschiedenis is en wetend dat wij de actualiteit van ons handelen moeten kunnen verbinden aan de kennis die wij hebben - of proberen te verwerven - van het verleden.

In een van de Mijnummers van 1938 verschenen voorpublicaties van een onderzoek dat Paul Overhage S.J. toen verrichtte met betrekking tot 'Heerlen, der städtische Mittelpunkt des limburgischen Bergbaugesbietes'. In het resultaat van zijn onderzoek bracht Overhage als eerste landschap, demografie, economie en nederzettingvormen met elkaar in verband. Overhage's boek (Kulturhistorische Beiträge, Hamburg 1939) en de opzet ervan is nog steeds voor tenminste één actueel aspect van de Heerlense ontwikkelings-geschiedenis van betekenis en dat is de typering van de historische regionaliteit, de identiteit die bepaald wordt door en verbonden is met de cultuur- en natuurhistorie van de geografische ruimte waarin Heerlen zich heeft ontwikkeld.

Overhage was beeldgevoelig voor zowel landschappelijke als stedelijke structuren. Volgens Overhage is de geografische ruimte die een rol speelt voor die cultuur- en natuurhistorische identiteit veel omvangrijker dan de 45 km² die de gemeente omvat. De hele 'naturräumliche' situatie die de Limburgse Börde genoemd wordt - het gebied tussen de Niederrheinische Bucht in het oosten en de Haspengouw in het westen - telt mee wanneer het complex van de historische regionaliteit aangegeven moet worden. Voorheen werden meestal slechts de ondergrondse, de geologische verbanden in ruimere zin aangegeven, maar daar kan het nu niet meer bij blijven.

In de jaren vijftig spraken we van het Land zonder Grenzen; dat was de aanduiding voor het nog weinig geïnstitutionaliseerd inter-regionaal cultuurgebied. De behoefte aan planning over de nationale grenzen heen leidde tot het aangeven van een Europese samenwerkingsregio, die voornamelijk in zijn omvang bepaald is door bestuurlijke grenzen. Het oude architectuurhistorische erfgoed in de Euregio heeft de aandacht van de Academie van Bouwkunst in Maastricht. Over de architectuur- en planningsgeschiedenis van jongere datum moeten de beschrijvers zich nog ontfemen. Het jongste totstandkomingsproces van architectuur en ruimtelijke ordening en vooral de beeldvorming als onderdeel daarvan, moet zijn band met de kennis van het verleden nog krijgen.

Kijken we weer naar Heerlen, dan zien we dat daar nog dezelfde landschappelijke condities zijn die voor de Romeinen zo geschikt waren om er hun nederzetting Coriovallum te vestigen. Overhage heeft in zijn boek de profielen getekend waarin de kom zichtbaar is tussen het dal van de Caumer en dat van de Geleen, de riviertjes die essentieel waren voor de waterhuishouding binnen het dagelijkse leven van de hier wonende Romeinen. Sinds het opgraven van het

Romeins badhuis (zomer 1940) is de Romeinse nederzetting een zichtbaar gegeven van de geschiedenis, architectuur en stadsvorm in Heerlen.

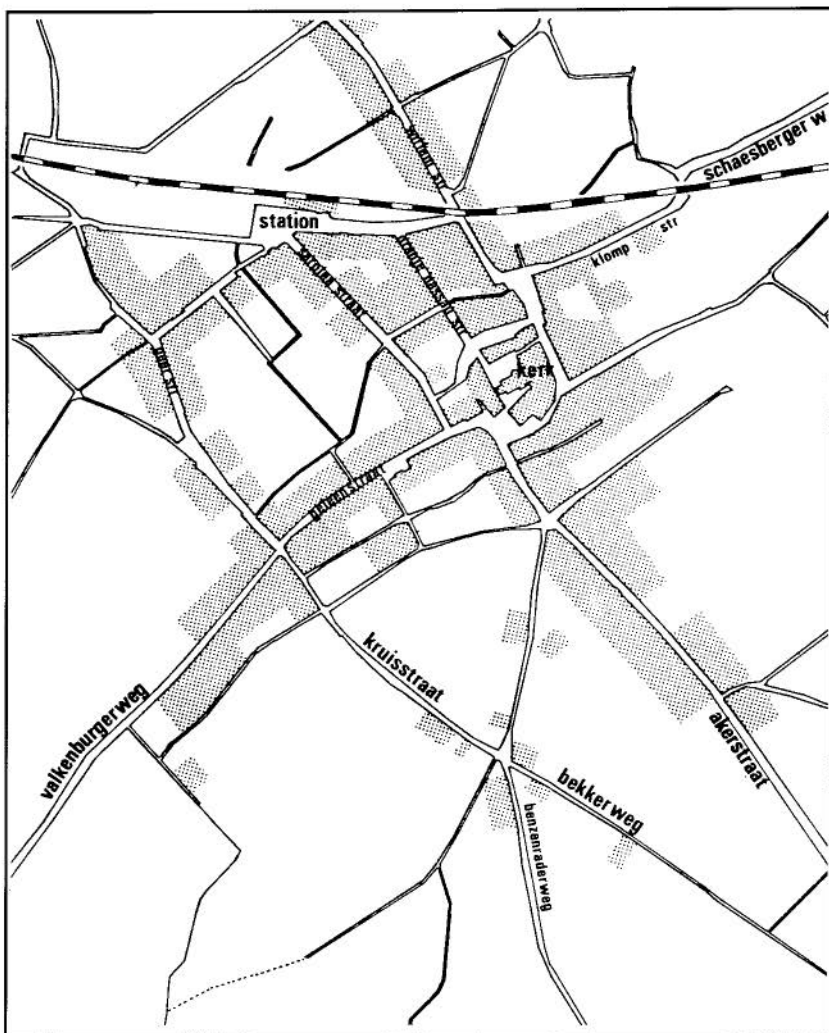
Dat eeuwen later een landsfort werd gebouwd (1244) en daarmee de plaats van de Pancratiuskerk bepaald en de gordelvorm daaromheen, is ook nog goed te zien. Gedurende de middeleeuwen golden strategische overwegingen.

Met het aanboren van de geologische structuren teneinde steenkool te delven, verscheen het industrieel ondernemen ten tonele en dit bepaalde de derde fase van de Heerlense stadsvorm.

Al deze factoren hebben mede het beeld bepaald van de vroegere gemeente, het stedelijk dorp, dat het twintigste eeuwse centrum werd van de Nederlandse steenkolenmijnbouw. Naar de typering van de mijnbouwman Dinger was het een kolenstad; volgens de bestuurder van Grunsven een toekomstige metropool en voor de genieofficier die directeur was van Publieke Werken in Heerlen, was het een Hollandse stad. Van de Ven schreef dat de stad een 'Hollandse architectuur had verkregen'. Dit is een aanduiding die steunt op het gevoel, dat sinds het begin van de mijnbouwactiviteiten in Zuid-Limburg het eigene is gekwetst door een nieuwe Staatse overheersing.

Het landschap rondom het voor-industriële Heerlen was attractief. Het Romeinse verleden sluimerde er op sommige plaatsen zichtbaar. De omgeving leek een arcadisch park tussen de al tot ontwikkeling gekomen industriële gebieden in het zuid-westen en het noord-oosten van de Limburgse Börde. De kern van de plaatselijke activiteiten lag voor Heerlen in en om het vroegere landsfort. De oude binnenplaats van het landsfort was een markt geworden waarop uit de vier windrichtingen landstraten samenkwamen. Verder vormden voetwegen en karresporen de verbindingen tussen kleinere kernen ('Klomp', 'Bek', 'Linde' enz.). Een van deze knooppunten noemde men 'Zeswegen', een naam die feitelijk van toepassing was op al deze punten. In al deze kernen kwamen wel vijf of zes wegen bij elkaar.

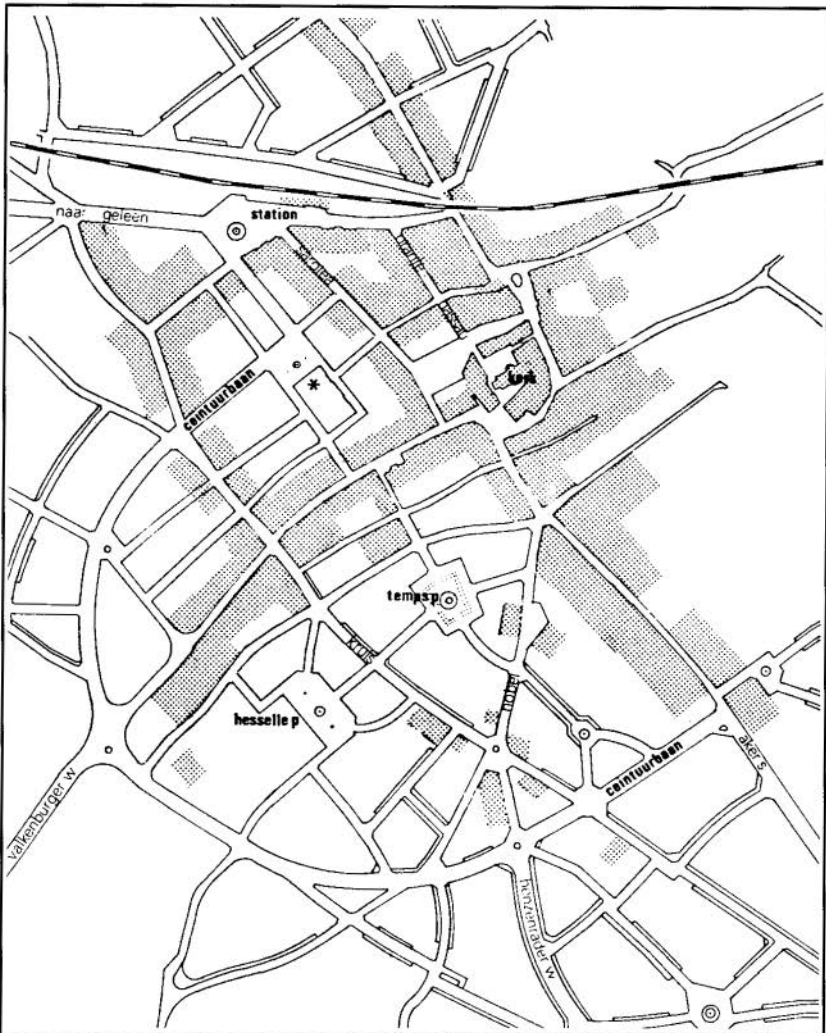
Voordat er bij Zeswegen mijnschachten werden geboord (1891) voltrokken zich de veranderingen in de vorm van Heerlen steeds vanuit die landsfortgordel, die aan de oostzijde zijn zwaartepunt had. Maar nu veranderde dat. Het gemeentehuis, op de plaats waar nu de dekenale woning staat, werd verplaatst naar de westwaarts lopende straat, richting Geleendal (gemeentehuis; architect J. Kayser, 1877). Van de vier van het landsfort uitlopende straten (nu Willemstraat, Gasthuisstraat, Akerstraat en Geleenstraat) won de Geleenstraat het eerst aan belang. Toen de spoorlijn aangelegd werd koos men vanzelfsprekend voor een tracé langs de schachten van de mijn Oranje Nassau op Zeswegen. Tussen die nieuwe spoorlijn en de oude Geleenstraat lag het eerste ontwikkelingsgebied van het twintigste eeuwse Heerlen. De Saroleastraat tussen het spoor en de



Plattegrond van het centrum van Heerlen vóór het plan van Stuyt, 1913.

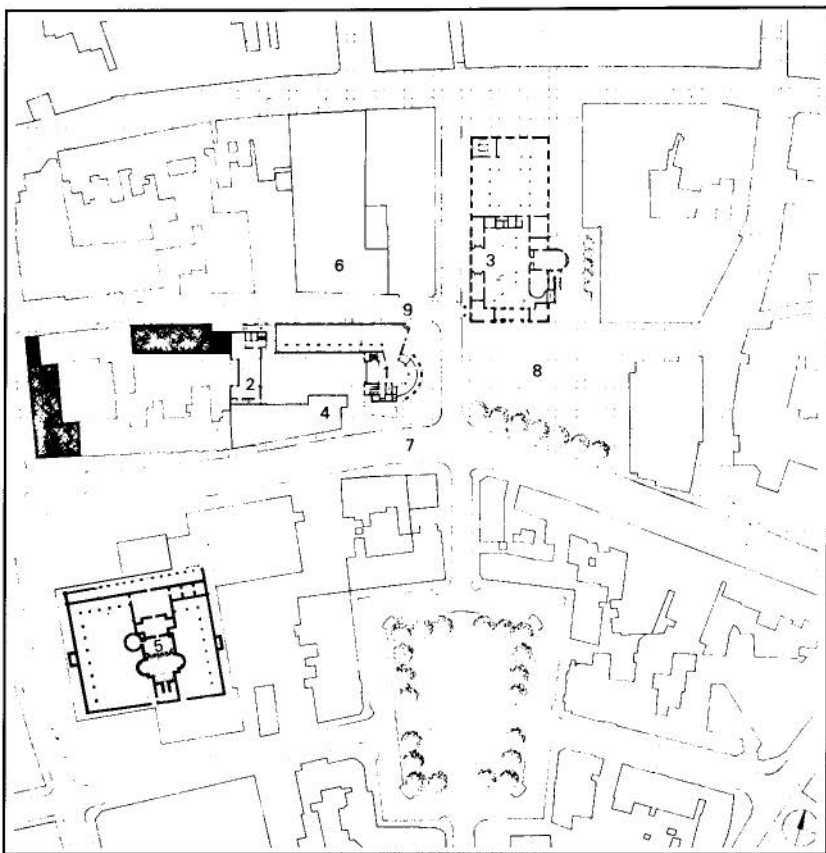
Geleenstraat werd de hoofdstraat van het nieuwe Heerlen met winkels, hotels, kantongerecht, hoofdbureau Staatsmijnen en trambaan. Vanuit het als marktplaats gebruikte kerkplein binnenplaats (landsfort) voltrok zich ook een opeenvolging van doorbraken.

Ten eerste brak men die kerkpleinruimte open naar de Bongerd, de huidige markt. De ombouwing binnen de grachtgordel om het vroegere landsfort moest ervoor worden doorbroken. Ten tweede kwam door de sloop van de westelijke bebouwing van de Bongerd - de panden tussen het hoekpand van apotheek Claessens en het pand waar nu Kreymborg is gevestigd - de verbinding tot stand met



Plattegrond van het centrum van Heerlen naar het plan van Stuyt, 1913.

de Saroleastraat. Ten derde - maar veel later - werd de markt/Bongerd opengeboken naar de oude binnentuinen tussen Saroleastraat, Geleenstraat, Honigmansstraat en Dautzenbergstraat. Deze doorbraak werd het winkelgebied dat reikt tot aan het Geleendal. Met de naam Promenade werd een Heerlense gewoonte om de Saroleastraat op en neer te lopen - 'een Sarooltje pikken' - niet alleen in een straatnaam aangegeven, maar werd ook gepoogd die gewoonte in een andere richting ruimte te geven. Aanvankelijk was deze Promenade nog bestemd voor verkeer, maar gedurende de uitvoering van het plan (1960) werd het een voetgangersdomein.



Plattegrond van de omgeving van het stadhuis van Heerlen, Jo Coenen, 1985.

De Geerstraat, die vanuit het zuiden de directe verbinding vormde richting Oranje Nassau Mijn, werd door deze doorkruising die het voetgangersdomein daar maakte, volledig van karakter veranderd. Er moest een voetgangerstunnel komen, omdat de Geerstraat deel ging uit maken van de zogenoemde Cityring. Daarmee verdween een deel van het oude stratenpatroon. Zuidelijk van de Oranje Nassau Mijn, terzijde van de oude Geerstraat, werd de Laanderstraatparochie gesticht als een woonwijk voor beambten. Ten noorden van deze mijn was al eerder in Beersdal een woonwijk voor mijnwerkers aangelegd met het parochiële centrum 'Sittarderweg' (kerk en klooster; architect Jos Seelen, 1913 /patronaatsgebouw; architect Jozef Wielders, 1920). Beersdal is nog in de oorspronkelijke opzet (als mijnwerkerskolonie) terug te vinden; zij het, dat het geheel in de eerste tijd omzoomd was door een hoge haag, geen uitgang gaf naar de straat en gericht was, via de achterdeuren, -

voordeuren hadden deze woningen niet- op het aangrenzende mijnterrein. Ook de Laanderstraatparochie was een echte 'mijnparochie'. Dat is vooral nog te zien aan het wapen van de familie De Wendel - de naam van het Franse concern dat in 1908 de Oranje Nassau Mijn kocht - in de Laanderstraatkerk (architect Buskens, 1922) aan de balustrade van het zangkoor.

De uitbreidingen van Heerlen verliepen parochiegewijs en in alle richtingen. De uitbreidingen westelijk van het station zijn nauwelijks nog terug te vinden sinds het voorbij is met de 'kolenstad'. De Geerstraat en omgeving vertoonden nog lang het gemengde beeld van een scheidlijn tussen het verstedelijkte en rurale gebied. Nijverheidsbedrijven grensden er aan grote boerderijen; kleine schilderen en timmermansbedrijven stonden er naast bedrijfswinkels van de mijn. Dat beeld is verdwenen.

Deze schets van de ontwikkeling uit het verleden is gebaseerd op wat nog net of niet meer als sporen van het verleden zichtbaar is. Er bestaan sterke gevoelsbindingen met, wat er nog zichtbaar is, wat net in situ verdwenen is, maar nog niet uit de herinnering is verdwenen. Als deze affectiviteit niet het karakter heeft van een sentimentaliteit, kan die opgeheven worden tot het niveau van een hanteerbare objectiviteit. En een zekere hanteerbare objectiviteit is nodig om de gevoelsbindingen met het verleden te kunnen betrekken in ons actuele handelen. Het bouwen kan daarmee aan identiteit en gemeenschapsvorm winnen.

Toen de stedebouw in Heerlen nog op stapel gezet moest worden, ontvouwde de architect Jan Stuyt (1868-1934) zijn visie hierop in een lezing die hij tweemaal hield; in 1914 in Heerlen en in 1915 in



De eerste vroedvrouwenschool annex directiewoning.

Amsterdam. 'Moderne Stedebouw ten platte lande' was de titel van zijn lezing. Achter deze titel ging de conceptie van de tuinstad schuil. De tuinstad moest de metropool omzeilen; de tuinstad moest de kolenstad verbloemen; de tuinstad moest de Hollandse stad op afstand houden, mocht althans het aangetroffen beeld niet kwetsen. Maar Stuyt was meer gevoelig voor een maatschappelijk hiërarchische ordening van de gebouwde omgeving dan voor het beeld van de natuurlijke omgeving waarin hij bouwde. Zijn woningbouwcomplexen, met name Nieuw-Einde en de Keek, hadden een aan Zuid-Limburg aangepast karakter en waren zelfs enigszins geïtalianeerd! Tegelijkertijd echter waren ze ondergeordend aan de instituten en herenhuizen die hij in het centrum van Heerlen bouwde. Die waren inderdaad van 'Staatse' aard; voorbeelden daarvan waren de villa Schweitzer die gestaan heeft aan de Valkenburgerweg ter hoogte van het viaduct, de kliniek van de eerste Vroedvrouwen-



De villa Haex aan de Akerstraat.

school annex directiewoning die op de hoek van de Putgraaf/Akerstraat stond en de villa Haex die nog aan de Akerstraat, tegenover de Molenberglaan, staat. Stuyt zette zijn stempel op Heerlen;⁴ bewaard bleef het geheel van Tempsplein en Lindeplein (nu Hesselleplein), gelegen voor de door Stuyt gebouwde Ambachtsschool (1913).

Na de periode Stuyt waarin een groot aantal situaties in Heerlen in vorm bepaald werden, brak de periode aan van moderne architectuur. Het eerste voorbeeld hiervan is nog behouden gebleven en dat is het hoofdkantoor van de vroegere Oranje Nassau Mijn, gebouwd volgens de plannen van architect D. Roozenburg (1927). Vijftien jaar eerder had Stuyt voor de M.T.E.L.S. (Oranje Nassau Mijnen/Maatschappij ter exploitatie van Limburgse Steenkolenmijnen) een hoofdkantoor ontworpen. De ontwerpen worden bewaard in het archief Stuyt van het Architectuurmuseum Nederland, Documentatiecentrum voor de Bouwkunst in Amsterdam. Voor de architect Roozenburg uit Den Haag was dit kantoorgebouw aan de Kloosterweg bij het spoorwegviaduct ook een stap naar een andere architectuurvorm dan die men van hem kende. In Heerlen had hij eerder het zogenoemde Oranje Nassau-pension gebouwd in het Geleendal, daar waar nu het bejaardencomplex 'Douvenrade' staat. Roozenburg wong de Amerikaanse prairie-stijl van Frank Lloyd Wright naar een aangepaste vorm, geschikt voor het Geleendal. Het verdwijnen van dit bouwwerk mag ook gerekend worden tot de verliespunten die de architectuur in Heerlen heeft moeten noteren. Dit gebouw van Roozenburg oogde naar het landschap. Het gebouw aan de Kloosterweg kreeg te maken met de eisen die de



Het beambtenpension van de Oranje Nassau Mijnen. De foto is omstreeks 1922 gemaakt.



Het hoofdkantoor van de Oranje Nassau Mijnen. De foto is omstreeks 1931 gemaakt.

mijnbouw aan de constructie ervan stelde. In constructie en structuur was het aangepast aan de risico's van de groundbewegingen die de mijnbouw veroorzaakte.

Daarmee was een nieuwe periode aangebroken in de architectuurgeschiedenis van Heerlen. Het verschil tussen het Oranje Nassau-pension en het Oranje Nassau-hoofdkantoor geeft dat nieuwe element aan. Maar de aard van de regionale structuur en het verloop van de geschiedenis ter plaatse blijven bepalend voor de identiteit van die nieuwe architectuur. De landschappelijke aanpassing is niet de enige mogelijkheid om met de ruimte van de regio om te gaan. Ook tegenspel in plaats van aanpassing is een vorm waarin zich de omgang met de natuurlijke ruimte kan uitdrukken.

Bij het afsluiten van dit artikel blijkt dat opnieuw een Heerlenaar, de heer Dirrix, de Prix de Rome voor Bouwkunst 1990 heeft verworven.

N.H.M. Tummers

NOTEN

1. LvH 1990, blz. 1-9.
2. Wiederhall is een gezaghebbend tijdschrift op het gebied van de architectuur.
3. N.H.M. Tummers, De Carboon Kolonisatie, in: Wonen TA/BK nr. 11, 1974.
4. Zie het overzicht van gebouwen te Heerlen, ontworpen door Jan Stuyt, LvH 1988, blz. 104-106.

De Boom

een aanvulling op een verhaal van Frans Erens (1857-1935)

Bij het ordenen van de boekenverzameling van wijlen F.X. Schobben werden in een van de werken van Frans Erens, de bekende Schaesbergse literator, die bij onze lezers geen nadere introductie behoeft¹, bijgaande twee prachtige foto's aangetroffen, waarop de grote voorhoeve van kasteel Schaesberg en de er voor staande bomen te bewonderen vallen. Op de achterzijde van één ervan lezen we de volgende tekst:

De eeuwenoude eik bij de kasteelhoeve Schaesberg vgl. Mr. Frans Erens "De Boom" (Vertelling & Mijmering, blz. 96 etc., welke schets het vellen van deze eik beschrijft) foto W. Lindelauf ca. 1914. Het verhaal "De Boom" werd door Erens voor het eerst gepubliceerd in De Gids van december 1919 en later met veertien andere verhalen opgenomen in zijn bundel "Vertelling en Mijmering", in 1922 uitgegeven bij J.J. Romen & Zonen te Roermond.²

Erens beschrijft in dit verhaal hoe door twee mannen de oude eikeboom die vlak bij de poort van de kasteelhoeve stond, in twee dagen tijd met bijlen werd geveld. Het ging de dichter aan het hart, want de hoeve en het kasteel waren "meer dan drie honderd jaar geleden door rijksgraven gebouwd en meer dan drie honderd jaren ook was de ouderdom van den eikenboom. Hij was er geplant door een der graven. Een oude geschreven kroniek vermeldde het, en van



De kasteelhoeve met vóór de poortingang de hoge eikeboom.

geslacht tot geslacht had men het in de familie verteld. Hij was gegroeid als de beschermer van de groote gebouwen, als de verdediger tegen de felle winden van voorjaar en najaar”.

De boomplanting berust meer op een dichterlijke zienswijze dan op historisch onderzoek. Maar in de ogen van de schrijver Erens was het “de heilige boom, die was geboren met het kasteel en die scheen bestemd onder te gaan met het kasteel. Zoo kasteel, zoo boom, het eene maakte het andere volkomen.” De beide winterfoto’s van de kasteelhoeve en de eikebomen brengen in beeld wat Erens met gedragen woorden beschrijft.

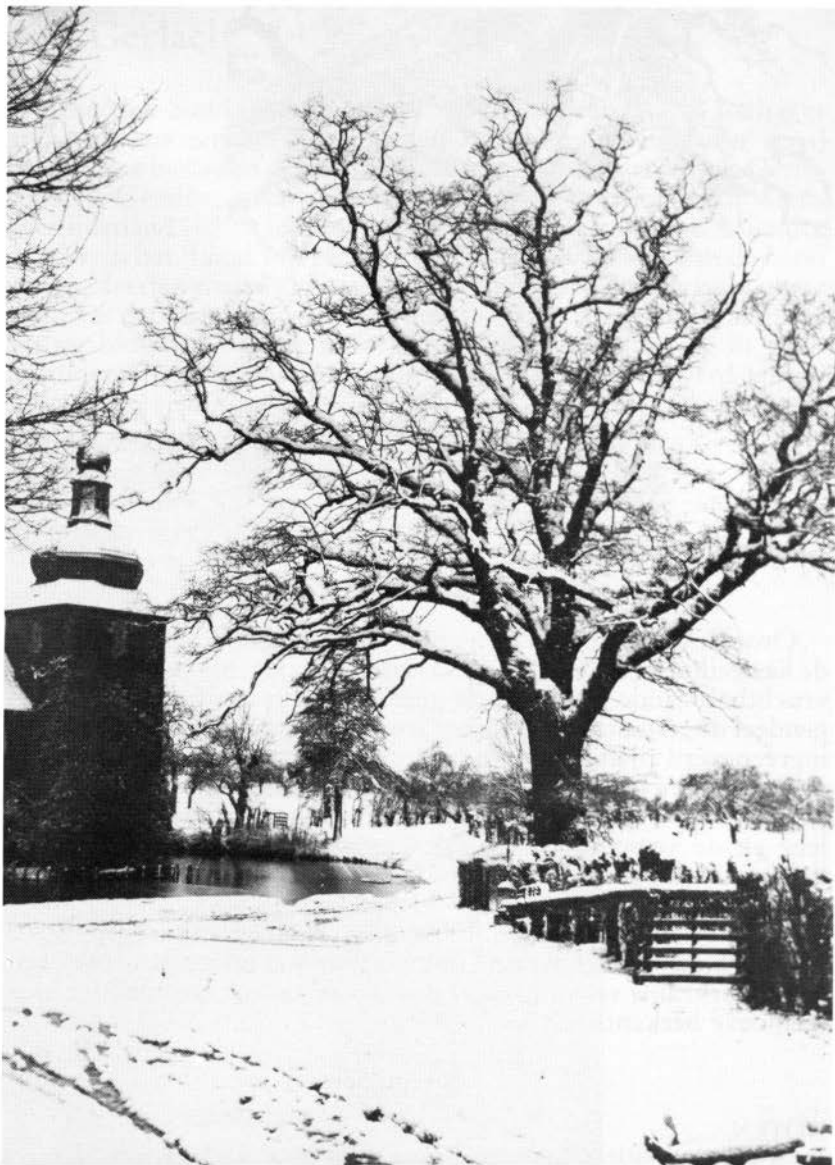
Volgens het bijschrift van F.X. Schobben zijn de opnamen gemaakt rond 1914. Bekijkt men de foto’s nauwkeuriger, dan blijken ze niet in dezelfde winter te zijn gemaakt. De foto met het hele voorfront van de kasteelhoeve en de hoge eikeboom voor de poortingang is de jongste. Zij geeft de toestand weer uit Erens’ verhaal, toen op een morgen twee houthakkers verschenen om de laatste grote boom die nog bij de hoeve stond, te vellen.

De foto waarop de winterse eik met de rechter toren van de kasteelhoeve is te zien, geeft een vroegere situatie weer. Toen stonden er tegenover de hoeve zeker nog twee eiken: een voor de ingang en een ander dicht bij de rechter hoektoren. De laatste is gefotografeerd op de staande foto; op het linker gedeelte van de foto ziet men de uitstekende takken van de eik voor de ingang.

Aan de hand van de winterfoto van de eikeboom kan men zich levendig voorstellen wat Erens schreef van de eenzame eik die voor de poortingang stond: “Hoog, zeer hoog met zijn ontzaglijke kroon van bladeren ruischte de oude eikeboom in den vroegen morgen ... De mannen keken op naar het beschermende dak van bladeren, dat als een reusachtige paddestoel overhing in de breedte.” De staande foto alsook de liggende vormen een mooie aanvulling en illustratie bij de schets van Frans Erens.

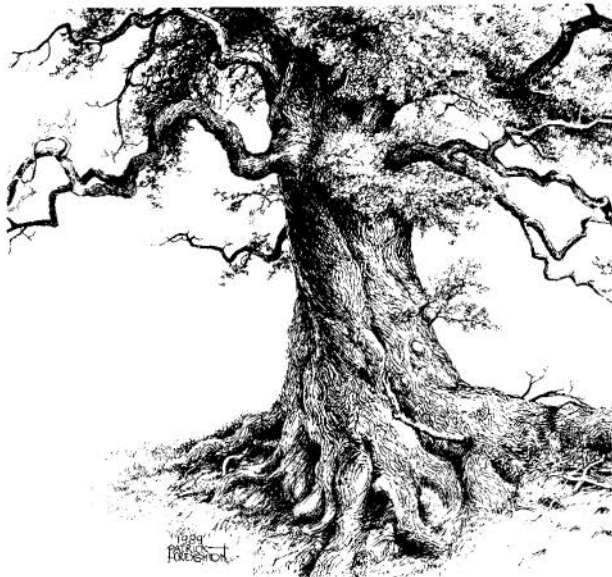
In de Limburger van 19 december 1989 stond het bericht, dat de rector van het Jeanne d’Arc College te Maastricht, drs. L. Spronck, in samenwerking met drukkerij-uitgeverij Meesters aldaar en met beeldend kunstenaar Patrick Creighton te Eckelrade, uitgerekend het verhaal “de Boom” als “stralende Nieuwjaarsuitgave” opnieuw had doen uitgeven. De zwart-wit afdruk van Creightons tekening illustreert een ander facet van de oude eik, namelijk de knoestigheid van de stam, of zoals Erens schrijft: “De schorslappen hingen forsch om den stam en diep kronkelden de groeven in de sterke bast”.

Waarom werden toen die prachtige bomen geveld? In de eerste wereldoorlog, 1914-1918, was het hout duur geworden. De rentmeester van de graaf van Schaesberg had de eik reeds enige jaren tevoren willen verkopen, zo vertelt Erens, “doch toen onder de omstanders het er op aan zou komen te bieden, had een oude man geroepen, omdat er een kruisbeeld hing tegen de stam: ‘Nu gaan ze de paraplu van Onze Lieve Heer verkopen!’ Daarop was een



De eikeboom bij de rechter hoektoren

algemeen stilzwijgen gevolgd en niemand had meer geboden.” Maar nu was het een andere zaak, zei de rentmeester, die door Erens getekend wordt als “baardeloos met gladde kin en opeengeknepen lippen”. “... de graaf had geld nodig en wat zou eigenlijk die eik daar doen, hij was niets anders dan een schadepost en dood kapitaal”.³



*'De schorslappen
hingenforsch om
den stam en diep
kronkelden de
groeven in de
sterke bast'*

Onwillekeurig roept dit gebeuren het verhaal in herinnering van de kasteelhoeve die er rond 1970 verlaten bij lag, los gemaakt van de vruchtbare landerijen. Zij zou geen kapitaal meer opleveren, integendeel de restauratie zou grote sommen vergen. Door een woeste ingreep werd zij in enkele dagen door bulldozers van de aardbodem weggevaagd. Het verging de kasteelhoeve als de eeuwenoude eikeboom: “De plek, waar hij had gestaan, scheen nu huiveringwekkend leeg en de verschrikkingen der leegte rilden door de zielen en lichamen van hen, die het treurspel hadden aanschouwd ... Hij was nu onherroepelijk weg.”

“Zoo boom, zoo hoeve!” kan men met een variant op Erens zeggen. Slechts een schamele opmetseling van de fundamenten laat de opmerkelijke voorbijganger de omtrekken van de prachtige kasteelhoeve herkennen.

Joseph Schobben en Louis Augustus

NOTEN

1. Wie nog wat wil lezen over en van Erens zij verwezen naar het boekwerk ‘Frans Erens over Limburg’, dat in 1985 is uitgegeven door het Comité Herdenking Frans Erens. Daarin heeft Harry G.M. Prick een mooie inleiding over hem geschreven. In genealogisch opzicht is voorts interessant de bijdrage van de hand van J.P.D. van Banning, De familie Erens in Schaesberg, in: LvH 1951, blz. 113-120. Zie ook H.M.H. Goossens, Frans Erens, zijn afstamming en geboortehuis, in: LvH 1985, blz. 97-104.
2. De Gids 83 (1919), deel IV, blz. 455-462.
3. Deze passage is geciteerd naar de Maastrichtse uitgave van eind 1989, blz. 3, kolom 1.

Sint Gerlach

Houthem-Sint Gerlach ligt niet in het Land van Herle. Toch is er mijns inziens een goede reden om in dit tijdschrift (weer eens) aandacht te besteden aan de heilige kluizenaar Gerlach (ook Gerlachus en Geerling genoemd), die in Houthem woonde en wiens overlijden in 1165 dit jaar daar uitgebreid wordt herdacht. Al eerder werden in het 'Land van Herle' enige woorden gewijd aan de band tussen Heerlen en de bedevaartplaats Houthem-Sint Gerlach¹, maar toen was dat alleen omwille van het jaartal 1225, het jaar waarin de oudste biografie van Sint Gerlach zou zijn geschreven, in welk document Heerlen 'castrum' wordt genoemd. Dit feit werd aanleiding tot de viering in 1975 van het feest 'Heerlen 750 jaar landsfort'.²



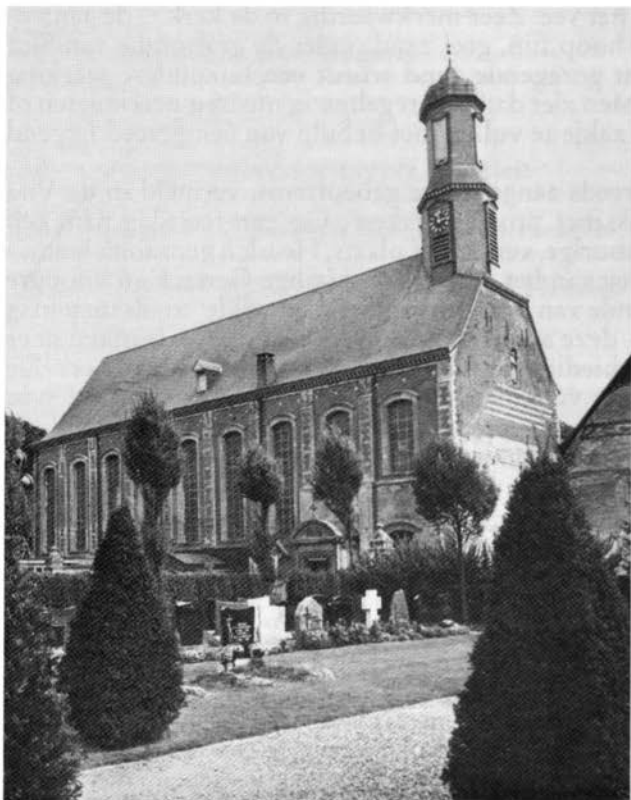
'De H. Gerlachus verlaat de wereld' is een van de vele fresco's die de Duitse schilder Schopf in 1751 in de kerk van Houthem-Sint Gerlach heeft aangebracht.

Op de gebeurtenis waarbij Heerlen betrokken was, zal ik hierna nog terugkomen, maar eerst wil ik de vraag beantwoorden, wie Gerlach eigenlijk was, met een verhaal dat grotendeels terug te vinden is op de diverse, uit 1751 daterende, fresco's die in de parochiekerk van Houthem-Sint Gerlach nog te zien zijn.

De oudste, beschikbare biografische bron is de *Vita Gerlaci* (*Divi Gerlaci Sanctissimi Erimitae Vita*), in 1600 uitgegeven door Erasmus Ghoyaeus, proost van het Norbertijner klooster te Houthem-Sint Gerlach, naar de oorspronkelijke tekst van omstreeks 1225.³ Gerlach was een ridder die tijdens de voorbereiding van een toernooi in de omgeving van Gulik het bericht ontving dat zijn vrouw plotseling was overleden. Hij zag toen de ijdelheden van deze wereld in en tot grote verwondering van zijn vrienden en kennissen deed hij afstand van alle luxe van de toenmalige riddercultuur. Deze gebeurtenis moet omstreeks 1150 plaats hebben gevonden en Gerlach zal toen ongeveer 50 jaar oud zijn geweest. Vervolgens reisde hij als pelgrim onder meer naar Rome, waar paus Eugenius III (1145-1153) hem ontving en bij wie hij zijn biecht sprak en van wie hij als penitentie de opdracht kreeg om zeven jaar lang in Jeruzalem pelgrims te verzorgen en te dienen in een hospitaal van de Johannieten, later Malthezer ridders genoemd. Eugenius III was een vroegere monnik van Clairvaux, waar Sint Bernardus toen bezig was met de voorbereiding van de tweede kruistocht, bij welke activiteit hij, naar men zegt, ook Maastricht bezocht.

Na zijn terugkeer in het Geuldal nam Gerlach zijn intrek in een holle eik, waarin hij een stenen vloer aanbracht. Hij leefde volgens de geloften die hij had afgelegd, te weten: nooit meer paardetuig aanraken, geen vlees eten of wijn drinken en voortdurend vasten. Hij droeg een pantser, een haren kleed en daarover de dracht der eremieten, die als asceten leefden. Deze leefwijze was hem opgelegd door paus Adrianus IV (1154-1159) die hij bezocht toen hij uit het Heilig Land terugkeerde en waarvoor de regels schriftelijk waren vastgelegd in een document, dat later helaas verloren is gegaan. De manier van leven van Gerlach liet niet toe dat hij zich aansloot bij een van de kloostergemeenschappen uit die tijd, omdat de regels in veel opzichten verschilden. Een en ander bracht hem in conflict met de proost van Meerssen, tot welke parochie Gerlach behoorde. Het gevolg was dat de bisschop opdracht gaf om de boom om te hakken waarin Gerlach woonde. Korte tijd later echter zag de bisschop in dat hij verkeerd gehandeld had en hij liet, naar men zegt van het hout van de boom, een klein huisje en een kapel bouwen, waarin regelmatig de mis gelezen werd. Toen stelde de bisschop hem ook onder de geestelijke leiding van de abt van Kloosterrade.⁴ Een groep studenten van het huidige seminarie Rolduc, leden van de Broederschap van Sint Gerlach, hebben hem onder meer om die reden tot hun patroonheilige gekozen.⁵

Gerlach was een eenvoudige leek, die steeds de gewone gebeden



De kerk van Houthem-Sint Gerlach.

zoals het Onze Vader en het Wees Gegroet bad. Hij maakte elke zaterdag een voettocht naar Aken ter ere van Onze Lieve Vrouw en op de andere dagen naar Maastricht naar de Sint Servaas. Op 5 januari van het jaar 1165 (of 1164) overleed Gerlach en werd op zijn eerder gedaan, uitdrukkelijk verzoek begraven in zijn eigen kapel. Na enige tijd begon de grond boven Gerlachs graf telkens opnieuw open te scheuren en al spoedig kwam een zekere verering op gang. Deze verering werd onder meer tot uiting gebracht in de naamgeving van het klooster te Houthem, gesticht in 1201. Er was in de omgeving en miraculeuze put aanwezig, die na tijdelijk verval in 1599 opnieuw werd uitgegraven en gereinigd, zodat het water weer kon stromen. Toen bij deze gelegenheid de bisschop van Roermond, Willem van Cuyk, een groot vereerder van Sint Gerlach, naar Houthem kwam, werd hij onder meer vergezeld door Wolter Hoen, een zoon van Godart en broer Ulrich, heren van Hoensbroek.⁶ Toen in het jaar 1808 de kloosterkerk beschikbaar kwam als parochiekerk, werd deze niet meer, zoals haar voorgangster, toegewijd aan Martinus maar aan Gerlach. Sint Gerlach werd vooral vereerd als de

beschermer van het vee. Zeer merkwaardig in de kerk is de aanwezigheid van een hoop fijn, geel zand onder de graftombe van Sint Gerlach. Aan dit gezegende zand wordt een bijzondere werking toegeschreven. Men ziet dan ook regelmatig mensen neerknielen of bukken om een zakje te vullen met behulp van een gereed liggend schepje.

De hiervoor reeds aangehaalde gebeurtenis, vermeld in de Vita Gerlaci, had ook met zand te maken'. Op een feestdag nam een vrouw uit een naburige, versterkte plaats, Heerlen genaamd, heimelijk wat aarde weg van het graf van de Heilige Gerlach en knoopte deze in het uiteinde van haar omslagdoek, en wilde -zoals men mag veronderstellen- deze aarde voor een verkeerd doel gebruiken of er zeker minder eerbiedig mee handelen'. Want wat gebeurde er? 'De macht van de Heer veranderde de aarde voor het oog van velen in bloed, zodat de bloeddruppels langs de zoom van de omslagdoek neerdruppelden'. Een van de toeschouwers werd vervolgens ogenblikkelijk genezen van hevige kiespijn, toen hij dit bloed op zijn kaak smeerde.⁷

Dit voorval met de vrouw uit Heerlen en de in deze streek bestaande devotie voor Gerlach hebben overigens niet geleid tot een ruime verspreiding van de voornaam Gerlach in Heerlen. De naam komt zegge en schrijve eenmaal voor in de doopboeken van de Heerlense parochie voor 1798 en wel op 2 februari 1631, als Godefridus en Anna Oortmans hun zoon deze naam geven.⁸ Dat Sint Gerlach in deze streken echter niet is vergeten, bleek wel tijdens de plechtige ommegang op Tweede Pinksterdag van dit jaar in Houthem-Sint Gerlach, waar in en bij de processie verscheidene mensen uit Heerlen en omgeving aanwezig waren, waaronder ook abonnees van het 'Land van Herle'.

M.A. van der Wijst

NOTEN

1. C. Damen, Was Heerlen een 'castrum' anno 1225?, in: LvH 1954, blz. 49-50.
2. J.T.J. Jamar, Heerlen 750 jaar landsfort, in: LvH 1975, blz. 61-71.
3. Van deze Vita Gerlaci is bij gelegenheid van het achtste eeuwfeest een vertaling in hedendaags Nederlands verschenen.
4. C. Damen, Studie over Sint Gerlach van Houthem, in: PSHAL 92-93 1956-1957 blz. 49-113. Aan dit artikel werden veel gegevens ontleend.
5. Programmaboekje ommegang 4 juni 1990 Houthem-Sint Gerlach.
6. C. Damen, Wolter van Hoensbroek, heer van Geulle, en de put van Sint Gerlach, in: LvH 1975, blz. 118.
7. De Latijnse tekst over deze gebeurtenis luidt als volgt: *Quadam die solemnī, mulier quaedam de castro quodam vicino, quod Herle dicitur, de sepulcro S. Gerlachi pulverem furtive sustulit, et in pepli sui extremitate ligavit; et ut opinabile est, in usus non honos convertere, vel forte minus reverenter habere cogitavit. Et ecce, virtus Domini terram hanc multis videntis in speciem sanguinis commutavit, ita quod per pepli fimbrias cruor sanguinis distillavit.*
8. M.A. van der Wijst, Doopnamen in de periode 1588-1798. In: Naamkunde, 1977 nr. 3-4, blz. 242-255.